

Régi dallamok – új módszerek. Számi jojkaarchívum interdiszciplináris feldolgozással

TAMÁS Ildikó

MTA BTK Néprajztudományi Intézet
tamas.ildiko@btk.mta.hu

1. Az adatbázis

Idén októbertől érhető el az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének honlapján a magyar kutatók gyűjtéseit és eredményeit bemutató jojka-adatbázis (<http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/hu>), amelynek tervezése és fejlesztése 2018 elején indult. A digitális korpusz és a hozzá kapcsolódó elemzések létrehozásának gondolata akkor merült fel bennem, amikor hat éve elnyertem a *Számi (lapp) folklórszövegek interdiszciplináris vizsgálata* című posztdoktori OTKA-ösztöndíjat.¹ Ennek a projektnek a keretében terepmunkát folytattam Észak-Finnországban és Észak-Norvégiában, továbbá elvégeztem mindazokat az előmunkálatokat és kutatásokat, amelyek könyvek és tanulmányok publikálásán túl mostanra lehetővé tették a gyűjtött anyag és az eredmények adatbázisformátumú közlését is. Az informatikai megvalósítást és egyes jojók lejegyzését Velösy Péter végezte, a számítógépes kottagrafika pedig Tóth Krisztofer munkája. A számi énekszöveg-lejegyzéseket Markus Juutinen, az Oului Egyetem Giellagas Intézetének munkatársa lektorálta. Az adatbázis informatikai munkáit és a jojók újra lejegyzését (amire a számítógépes elemzések használhatósága és a szövegek javítása miatt volt szükség) az MTA BTK NTI által elnyert *Zene- és szövegfolklorisztikai kutatások (digitalizálás, adatbázis- és honlap-építés) Kodály Zoltán örökében* című NKA-pályázat² finanszírozta.

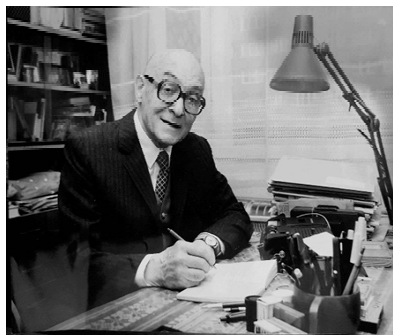
¹ OTKA PD 105482

² Pályázati azonosító: 106107/01376.

Az adatbázis hangzó és kottás zenei anyaga Szomjas-Schiffert György 1966-os észak-finnországi, nunnaneni gyűjtése, amelyet az MTA BTK ZTI Népzene- és Néptáncutató Osztályának archívumában őriztek; Németh István elvégezte a felvételek digitalizálását is. A lejegyzések Szomjas-Schiffert György munkái. Saját gyűjtéseim (1999-ben és 2014-ben) kevésbé a zenei felvételekre irányultak, kutatásom inkább kulturális antropológiai és folklorisztikai szemszögből a jojkahagyomány szűkebb és tágabb kontextusainak feltárását célozta, illetve az 1966-os gyűjtéssel kapcsolatban felmerülő kérdések tisztázását. Ebből a célból utaztam Nunnanenbe, ahol interjút készítettem Szomjas-Schiffert hajdani adatközlőinek még élő családtagjaival, utódai-val. A gyűjtésből a gyűjtő és az adatközlők kérésére egyelőre 31 jojka hanganyaga és Szomjas-Schiffert 140 lejegyzése nyilvános. „A kották digitalizálására egy nyílt fájlformátumot választottunk ki, a *MuseScore* kottaszerkesztő program által használt *.mscx*-et. Így lehetőségünk nyílik arra, hogy a digitális kották adattartalmát kiolvassuk, és ezáltal a kottafájl tartalmát számítógépesen elemezzük vagy módosítsuk. A kizárólag számítógéppel végzett kutatások helyett a »computer aided ethnomusicology« megvalósítására törekszünk, tehát olyan elemzések kidolgozására, amelyek a számítástechnika kvantitatív módszereit, és a humán tudományok érzékenységét együttesen alkalmazzák. A digitális kották számítógépes módosításával lehetőségünk van arra, hogy egyedi vizualizációs rétegeket helyezünk a kottaképre, amelyek szemléltetik a főszerkesztő által kidolgozott koncepciókat, az adatok rendszerezése által pedig indexek, regiszterek építhetők a korpuszból, így összeállíthatóvá válik többek között az egyes jojkák vagy adatközlők szövegpanel-, motívum- vagy díszítésrepertoárja.”³

A számik lírai folklórműfajának kutatása a 20. század eleje óta folyik, azonban máig nem jellemzőek az olyan összefoglalások, amelyek a jojkát nyelvi, zenei és társadalmi jelenségként együtt láttatnák, interdiszciplináris megközelítéssel. Erre a feladatra vállalkozik a Szomjas-Schiffert lejegyzéseire és hangfelvételeire, valamint 1999-es és 2014-es helyszíni terepmunkájának anyagára épülő honlap. A népdal általános fogalmával nehezen leírható jojka műfajának elemzése, feldolgozása számos új elméleti és módszertani megoldás alkalmazását kívánja. A jojkaszövegek vizsgálata ennek jó példája, hiszen olyan nyelvi megnyilvánulásokat kell értelmezni, amelyek szótári jelentéssel rendelkező szavakat alig tartalmaznak. Bemutatjuk, hogy a „halandzsaelemeket” is szöveggént lehet elemezni, hiszen használatuk szabályozott, fonetikailag, morfológiailag és szemantikailag is megragadható.

³ Tamás – Velösy 2018.

Szomjas-Schiffert György (1910–2004)⁴

2. A jojkák szövege: jojkapanelek

A korai néprajzi és népzenei gyűjtések idején a jojkák „halandzsaszövegei” olyannyira érdektelenek voltak a kutatók számára, hogy le sem jegyezték őket. Ha teljes szöveglejegyzések történtek is a későbbiekben, a kutatók figyelme kizárólag a jelentéses szövegrészekre irányult. Napjaink szöveg-folklorisztikai szakirodalmában is komoly hiátust tapasztalunk, ha halandzsajellegű szövegekre vonatkozó kutatási eredményeket keresünk. Valóban felmerül a kérdés, hogy folklórszövegnek tekinthetők-e a denotatív jelentéssel nem rendelkező, többnyire csak a jojkaszövegekben használatos szótagok – a továbbiakban panelek –, illetve milyen módszerekkel kutathatók? Szomjas-Schiffert György gyűjtésén túl az összes, időben és térben is széles spektrumot felölelő jojkagyűjtemények szövegeinek áttekintésével könnyen belátható, hogy a főként (vagy akár kizárólag csak) panelekből álló szövegek a továbbadható szöveges hagyomány részét képezik. Szomjas-Schiffertet dicséri az a tény is, hogy míg a legtöbb lejegyző nem tulajdonított jelentőséget a szöveghelyettesítő vagy szövegkitöltő paneleknek (mint például *no*, *nonno*, *loi*, *loila*..., részletesebben ld. Tamás 2003; 2012; 2013), addig az ő kottáinak legapróbb részleteiben is együtt látható a szöveg és a dallam, a jelentéses szövegek mellett minden egyéb szövegalkotó, fonetikailag lejegyezhető elemmel együtt.

⁴ A Szomjas-Schiffert hagyatékának részét képező fotó a szerző tulajdona.

= Cca 170

14

Vcl. Solo / 1929

dē dān jo Gá-tín-gojon As- ta-ga tō tā tū tū tū tū ta ta ta

tū tū tū tū tā tū tū tū tū ta ta ta tū tū tū tū tā

tū tū tū tū tū tū tū tū tō dē dān jo A-nā-ra jo

dō-toj jo rig-gá tū tū tū tū tū tū tū tū tū tū tā

tū tū tū tū ta to tō tā tū tū tū tā ii jai gal dan ba-han jo

vuo- ja-na gear-ji- dūt jon go ge-res ov-dū tū tū tū tū tā

tū tū tū tū tō tō tō tōj tō tō tōj ta dē del jo mu-se-kid ja

joo-jaid ná tea jo tū tū tū tū tū tū tū tū tū tū tū tū tō

Szomjas-Schiffert 1996: 175.

A fenti kérdések megválaszolásának érdekében a jajok nyelvi elemeit több szempontú (elsősorban fonológiai, morfofonológiai és szintaktikai) vizsgálatoknak vetettem alá. Először kigyűjtöttem a nunnaneni jajokban előforduló paneleket, és megvizsgáltam, milyen átfedést mutatnak a beszélt nyelvi formulákkal, gondolok itt hangalaki, jelentésbeli, szerkezeti és egyéb egyezésekre. Ezt követően a panelek fonémáit vettem vizsgálat alá. Tekintettel a jaja hétköznapiól eltérő kommunikációs szerepére, várható volt, hogy a nyelvezet különbözősége már a hangok szintjén is megnyilvánul. Végül pe-

dig megkíséreltem kimutatni a jojkapanelek lehetséges konnotatív jelentésárnyalatait.

A jojkaadatbázisunk szöveges anyagában előforduló paneltípusok a következők: **de**, *dej*, *den*, *do*, **go**, *gu*, *hau*, *hej*, **jo**, **jou**, **juo**, *la*, *lal*, *lau*, **lea**, **lei**, *li*, *lij*, *lilli*, *lo*, *loj*, *lollo*, *lom*, *lou*, *lō*, *lōg*, *lōj*, *lōu*, *lu*, *lug*, *lum*, *lū*, *lül*, *lūg*, *lūm*, **na**, *nai*, *nao*, *nau*, *ni*, *no*, *noh*, *nom*, *nonno*, *nou*, **nu**, *nunnu*, **vel**, *vo*, *vou*, *vu*, **vuoi**.

Ezek túlnyomó része a beszélt nyelvben nem használatos, viszont megfigyelhető néhány, a hétköznapi nyelvhasználatból a jojká nyelvzetébe átemelt, panelként használatos szó (a fenti felsorolásban ilyenek a kiemelt elemek). Ezek többnyire hangsúlytalan mondatelemek (partikulák, klitikumok, stb.), amelyek főként a beszélői attitűd kifejezésére használatosak. Az alábbiakban a nunnaneni jojká beszélt nyelvből „kölcsonzott” paneleinek a hétköznapi kommunikációban betöltött egy-egy lehetséges szerepét illusztrálom:

de	’bizony, valóban’ (mondat eleji partikula, általában eldöntendő kérdésre adott igenlő válasz bevezetője), pl. – <i>máhttágo son sámeigiela?</i> ’tud ő számiul?’ – <i>de máhttá.</i> ’tud, bizony.’
go	’akkor, amikor, amint, ha, mert’ (alárendelő kötőszó); kérdő partikula, a magyar <i>-e</i> megfelelője
jo , juo	’igen, persze’ (ez a partikula eredetileg nem más, mint a <i>juo</i> ’már’ határozószó, mely nyomatékosító funkcióban használatos, és többnyire nem önállóan áll, hanem más partikulákkal), pl. – <i>váldde juoba gáfe!</i> ’ígyál csak kávé!’ – <i>na juo!</i> ’aha! vagy úgy!’
na , nu	’szóval, hát, igen, persze’ (mondat eleji partikula, egyfajta „felütést” ad a mondatnak, egyszerűbb állandósult kifejezésekben is használatos)
lea	létige Ind. Prs. Sg/3.
lei	létige Ind. Prt. Sg/3.
vel	’még’ határozószó, amely nyomatékosító funkcióban is használatos
vuoi	’nahát, hát így, ejnye, lám-lám stb.’ érzelmi viszonyulást kifejező partikula

A jojkapanelek fonémáit az északi-számi nyelvváltozat fonémáival összehasonlítva jelentős különbséget tapasztalhatunk. A lenti táblázatból kitűnik, hogy a jojka énekelt nyelvzete magánhangzóiban jóval gazdagabb, és a mással-

hangzókból elsősorban azok lehetnek panelalkotó fonémákká, amelyek szonoritás szempontjából a legalkalmasabbak az éneklésre. A zárójelbe tett hangok kevésbé felelnek meg ennek a követelménynek, azonban ezzel összhangban van a jojkaszövegekben betöltött funkciójuk is, ugyanis retesz-szegmentumokként működnek, előfordulásuk kizárólag szöveglezáró elemként jellemző (tehát ezekkel a hangokkal az énekes szó szerint elakasztja az éneklést, amikor a végére ért, vagy egyszerűen meg akar állni.) A kiemelt hangok (*ö, u, ao, au, ou, öu*) hiányoznak az északi-számi nyelvváltozat fonémakészletéből.

jojkapanelek	északi-számi
a, e, o, ö , u, ü ao, au, ou, öu i/j (az i hangértéke a jojkákban inkább j), (g), ((h)), l, (m), n, v	a, á, e, i, o, u ea, ie, oa, uo b, c, č, d, đ, f, g, h, j, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, š, t, ʈ, v, z, ž

A jojkapanelek fonotaxisát megvizsgálva kiderült, hogy ugyanúgy kimutathatóak a hangok kapcsolódását szabályozó törvényszerűségek, mint a beszélt nyelv szavainál. A jojka „éneknyelvi elemeit” az alábbi szabályokkal írhatjuk le:

- A mássalhangzóra végződő panelek motívum- vagy szakaszszáró pozícióban vannak. Az éneklést lezáró utolsó panel gyakran gégezár, de mindenképpen obstruens (tehát a szonoritáshierarchia alsóbb tartományában elhelyezkedő, legkevésbé „hallható” hangok). „Elakad az éneklés.”
- A beszélt nyelv szavaival ellentétben magánhangzó nem állhat panel elején.
- Az *l, n* szó eleji, szó belseji és szóvégi helyzetben egyaránt előfordul, intervokális helyzetben gemináta (*lollo, nonno, nunnu*). Ez a többi panelfonémára nem jellemző.
- A jojkapanelek diftongusai kizárólag záródó diftongusok: *ao, au, ou*, amelyeket zeneileg mindig lefelé mozgó ornemens kísér (pl. HAS_Y_Nun1⁵) (Kivételt képeznek a beszélt nyelvből kölcsönzött, de panelként használt szavak, mint a *juo, vuoi*.) A beszélt nyelvben kizárólag nyíló diftongusok vannak mint: *uo, ie, oa, ea*, tehát a jojka nyelvezetében a beszélt nyelvvel összevetve kifejezetten ellentétes tendenciák mutathatók ki.

⁵ A jojkaadatbázisban alkalmazott dallamkód: HAS: Hungarian Academy of Sciences, Y: yoik, Nun: Nunnanen, sorszám (http://jojkaadatbázis.btk.mta.hu/hu/yoiks/HAS_Y_Nun1).

Külön kell még beszélni a fenti táblázatban kiemelt *ö* és *ü* magánhangzók-ról. Az *ö*-t és *ü*-t tartalmazó panelek hangalakja azért különös, mert ezek a hangok a finn szavakban gyakoriak, a jojkaénekesek anyanyelvéből, az északi-számiból azonban teljesen hiányoznak. Ez a vizsgálat azonban már jelentés-tani kérdéseket vet fel. Számos utalást találhatunk néprajzi/antropológiai munkákban azzal kapcsolatban, hogy a közösségek különböző stratégiákat, például halandzsának tűnő „titkos nyelvet” alkalmaznak bizonyos kommunikációs helyzetekben. A kódolt nyelvi üzenetek megfejtésére mégis nehéz példákat találni. A jojkákra vonatkozó néprajzi leírásokból általában mindössze annyi derül ki, hogy a külső megfigyelő számára értelmezhetetlen szövegek az avatottak körében információértékűek, vagyis a „konkrét” szöveg hiánya ellenére ezeknek a daloknak van közölnivalója a beavatottak számára (Vainio 1991: 56). Toivo Immanuel Itkonen (Itkonen 1948: 561–562) például az inari réntenyésztők jojkaszövegeivel kapcsolatban megfigyelte, hogy a *lul-lu* közömbösséget, a *lel-le* kérkedést fejez ki, a *nun-nu* pedig azt jelenti, hogy bár lehetne rosszat mondani a jojka alanyáról, az énekes mégsem teszi. Szomjas-Schiffert előtt mindössze annyit fedtek fel a nunnaneniek, hogy, bizonyos szócskák, például a *lö*, *lü* antipátiát, a *la*, *no* szimpátiát, a *jo*, *go* pedig érdektelenséget fejeznek ki (Szomjas-Schiffert 1996: 33). A panelek tehát, ha denotatív jelentéssel nem is, konnotatív, szituatív jelentéssel rendelkeznek. Az *ö* és *ü* hangok használatának összefüggése a negatív jelentéstartománnyal pedig arra utal, hogy az idegen kultúra és a negatív attitűdök összekapcsolódása a legelemibb szinten, a beszédhangokban is megnyilvánulhat. Az adatbázisban a jojkák paneleinek érzelmi árnyalatait színezéssel jelöljük.⁶

⁶ Forrás: <http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/hu/panels>

Panel	Konnotatív / érzelmi jelentés	Gyako- riság
lom	zárópanel	1
lug	zárópanel	2
høj	negatív	1
lō	negatív	48
lōi	negatív	4
lōj	negatív	2
lōu	negatív	17
lōü	negatív	5
lōə	negatív	4
lū	negatív	137
lūj	negatív	10
lül	negatív	11
lūu	negatív	1
vō	negatív	4
vōu	negatív	2
ō	negatív	1
ū	negatív	1
au	semleges	1
bo	semleges	1
de	semleges	32
de(n)	semleges	1
deden	semleges	1
dei	semleges	1
dejə	semleges	1
do	semleges	1
gal	semleges	2
go	semleges	32
ja	semleges	4
jo	semleges	38
jo(n)	semleges	3
jonou	semleges	1
jou	semleges	1
koj	semleges	1
l(e)a	semleges	1
mi	semleges	2
na	semleges	45
nao	semleges	1
nau	semleges	52
no	semleges	318
non	semleges	2
nou	semleges	90
nu	semleges	419
nun	semleges	51
nunu	semleges	1

Panel	Konnotatív / érzelmi jelentés	Gyako- riság
ná	semleges	3
nə	semleges	2
o	semleges	8
u	semleges	55
ul	semleges	2
un	semleges	5
vel	semleges	6
á	semleges	1
ə	semleges	1
gu	semleges/negatív	55
vo	semleges/negatív	28
voo	semleges/negatív	1
vu	semleges/negatív	39
vuv	semleges/negatív	1
ha	semleges/pozitív	1
hao	semleges/pozitív	3
hau	semleges/pozitív	3
he	semleges/pozitív	2
he(n)	semleges/pozitív	1
hej	semleges/pozitív	1
hejjə	semleges/pozitív	1
ho	semleges/pozitív	1
la	pozitív	86
laj	pozitív	4
lal	pozitív	33
lao	pozitív	2
lau	pozitív	49
le	pozitív	18
lea	pozitív	4
lej	pozitív	1
lel	pozitív	5
li	pozitív	7
lil	pozitív	1
lo	pozitív	378
loa	pozitív	1
loj	pozitív	15
lol	pozitív	48
lou	pozitív	117
lu	pozitív	338
luj	pozitív	7
lul	pozitív	42
lá	pozitív	1
lə	pozitív	1

3. A jojkák mélyszerkezeti elemzése

Részben a jojkálás improvizatív jellege miatt, részben a jól használható jojkalejegyzések hiánya miatt, a jojkával foglalkozó kutatók ez idáig nem végeztek mélyszerkezeti elemzéseket, Ilpo Saastomoinen vizsgálata, amely a jojkák ritmikai megoldásaira irányult (Saastomoinen 1994). A nüansznyi változ(tat)ásokat, és az azokban megmutatkozó rendszerszerűséget csupán hallgatás útján szinte lehetetlen, de önmagában egyelőre számítógépes programok segítségével sem lehet kielégítő módon feltérképezni. A legtöbb archívumi anyag lejegyzéseivel kapcsolatban az a probléma merül fel, hogy a kották csak a dallammagot tartalmazzák, és a szövegek sincsenek kellőképpen megjelenítve (általában csak a kezdő sorok szerepelnek a kottában, a továbbiak csak a kottától elkülönítve, külön szöveggént és elnagyoltan, a denotatív jelentéssel nem rendelkező elemek teljes vagy részleges elhagyásával). Szomjas-Schiffert György lejegyzései legalább három különböző szempontból figyelemre méltóak:

- a jojkálás teljes időtartamát rögzítik, függetlenül a dallammagok vagy alapstruktúrák ismétlésének számától;
- nem csak a dallamvonalat, hanem a szabadon alig érzékelhető, bonyolult ornamentikát is megjelenítik;
- a szöveg és a dallam együtt látható a kottákban, a jelentéses szövegek mellett minden egyéb szövegalkotó, fonetikailag lejegyezhető elemmel együtt.

Az első jelentősége abban áll, hogy az improvizáció és a variálás különböző technikái csak a hangzó ének teljes hosszúságának figyelembe vételével, tehát a megvalósult előadásban vizsgálhatók megbízható módon. Az ornamentikával kapcsolatban már Szomjas-Schiffert is kimutatta, hogy fontos stílusalkotó eleme a jojkáknak, az éneklési technika is csak ezek vizsgálatával érthető meg. A szöveg és a dallam együttes lejegyzése pedig a prozódiai vizsgálatokhoz, vagyis a szöveg és a dallam illeszkedésének sajátosságaira irányuló megfigyelésekhez nélkülözhetetlen.

A magyar négy soros népdalok esetében a struktúra elemzése a sorok megjelölésével (A, B, Av, Bv stb.) történik. Ezzel a módszerrel képletek formájában kirajzolódnak azok az alapstruktúrák, amelyek egyben a stílus alapját is képezik. Az ún. régi stílus jellegzetes képlete pl. az A^5B^5AB , az új stílusé pedig pl. az ABBA. A dal sorait jelölő betűkből álló képletek egyértelműen megmutatják azokat a stílusjegyeket, amelyek a régi és az új stílust meghatározzák (pl. az első két sor – általában kvinttel mélyebb – megismétlését a régi, és a szimmetrikus, kupolás dallamszerkezetet az új stílusban). Mivel a jojkák nem strófikus szerkezetűek, esetükben ez a módszer nem alkalmazható.

Ha a dallam alapstruktúráját, illetve a stílus meghatározó jegyeit keressük, a dalsornál kisebb egységekkel kell dolgoznunk. Mivel sok dallam csak egy, másfél vagy két sorból áll, a strukturális elemzésre alkalmas elemeket a motívumokban kell keresnünk. A jojkák esetében tehát – motívumismételtető szerkezetről lévén szó – a magyar népdalok elemzésében használt módszert úgy kellett átalakítani, hogy a különböző jelek (betűk, számok vagy ábrák) elsősorban a motívumokat jelöljék. Az adatbázisban elérhető jojkák lejegyzései mellett tehát egy saját elemzőmódszer segítségével mutatom be a dallamok makro- (a dallammotívumokból összeálló nagyobb egységek), mezo- (motivikus) és mikrostruktúráját (azaz a motívumok variálódásának módozatait az adott rendszeren belül). A jojkák szerkezeti vázára kétféle grafikus megjelenítést alkalmazunk, egyrészt a ciklikusságot jól szemléltető körábrákat, másrészt táblázatokat. A táblázatos megoldásban a felső sor/sorok láttatják a makrostruktúrát, amelynek egységeit nagybetűk jelzik (pl. **A**, **B**, **C**). A következő szint, azaz a sor mutatja be a mezoszerkezetet, vagyis az önálló motívumokat, és azok kapcsolódási sorrendjét (jelölésük kisbetűs: **a**, **b**, **c** stb.). Legalul helyezkedik el a mikrostruktúra vagy mélyszint, ahol láthatóvá válnak a motívumokon végbemenő változások (utóbbiak jelölése jobb felső és jobb alsó indexben történik, pl. \mathbf{a}^2 , \mathbf{a}^1 , $\mathbf{a}^>_v$). A vizsgálat során kialakított tipológiát a motivikus variánsok jellege szerint kialakított jelzésekkel láttuk el, a megértést, az összehasonlítást és a további elemzést elősegítendő, pl. \mathbf{a}^5 = **a** motívum transzpozíciója kvinttel feljebb; \mathbf{a}^{-5} = **a** motívum transzpozíciója kvinttel lejjebb; \mathbf{a}_v = **a** motívum variánsa; $\mathbf{a}^>$ = **a** motívum kompressziója; $\mathbf{a}^<$ = **a** motívum expanziója; \mathbf{a}^1 = **a** motívum kezdete; \mathbf{a}^l = **a** motívum vége. Bár a jojkákban a motívumok sokfélék lehetnek, és két különböző jojkában alig találunk két azonosat, a motívumok kapcsolódási sorrendje már egyáltalán nem mutat nagy variálódást. Kimutattam, hogy a jojka zenei építőkövei, a mezostruktúrát alkotó motívumok egy-egy jojkán belül mindig egy fix szerkezet szerint állnak össze, azaz a motívumok kapcsolódási sorrendje nem tetszőleges. A teljes jojkaanyag áttekintésével pedig kiderült, hogy vannak meghatározó, azaz sok jojkára jellemző alapszerkezeti vázak, amelyek ismétléses vagy ciklikus permutációval írhatók le. Az egyik ilyen jellemző képlet az **a b a c (d)**...

a	b	a ⁻²	c
a	b _{v1}	a	c
a	b _{v2}	a ⁻²	c
a	b _{v2}	a	c
a ²	b _{v3}	a ²	a ¹

(HAS_Y_Nun29 mikrostrutúrája)⁷

Felmerülhet a kérdés, hogy mennyire jellemző ez a képlet általában a jojkahagyományban. A kérdést először a svédországi Arjeplogból származó dallamok (Tirén 1942) elemzésével próbáltam megválaszolni. Száz elemzett jojkából összesen csak nyolc dallamban (8 százalék) rajzolódott ki a keresett minta, tehát ez bizonyára nem az arjeplogi alapstílus jellemzője. Ezután megnéztem az **a b a c** és az **a b a** szerkezet előfordulási arányát is, amely már jóval biztatóbb eredményekkel szolgált, az előbbi 15 százalékban, az utóbbi pedig 33 százalékban, vagyis a jojkák egyharmadában volt jelen. Ez utóbbi már elég jelentős arány ahhoz, hogy benne stílust meghatározó jellegzetességet lássunk. A kutatást ezután más – elsősorban északi szomszédos – területekre is kiterjesztettem. Az Aikio–Kecskeméti–Kiss-gyűjteményből (1972) választott *Inguna gánda* kezdetű jojka is az **a b a c d** szerkezetre épül. Ez a szerkesztési mód tehát Kautokeino és Karašjok környékén is megtalálható. A kautokeinói jojkák (Launis 1908) közül eddig 64-et vizsgáltam meg. Az **a b a c** szerkezet itt jóval nagyobb, 39 százalékos arányban fordult elő, míg egy másik, azonos indítású **a b a b** képlet ennél is jelentősebb arányban, a jojkák 51,6 százalékában jelentkezett. A két képletben azonos **a b a** indítás az itteni jojkák 89 százalékára jellemző. Kautokeinóban tehát két domináns alapforma vagy stílus rajzolódott ki. Az arjeplogi és a kautokeinói jojkákban egyaránt előforduló **a b a c** képlet az összesen 164 dallam 24 százalékát, az **a b a** indítás pedig 57 százalékát jellemzi. A vizsgálódást kelet felé folytattam, és átnéztem még 112 Inariból származó dallamot. Az eredmény meglepő volt, hiszen gyakorlatilag ugyanazt a két domináns alapszerkezetet találtam meg, amely a kautokeinói jojkákat is jellemzi. Az ilyen nagymértékű alapszerkezeti egyezés azért volt számomra szokatlan, mert a két terület hagyományában egyébként jelentős eltérések tapasztalhatók az éneklési stílust, a hangképzést és a szöveghasználatot illetően. Az **a b a c** és a másként folytatózó, de azonos indítású **a b a** képlet elterjedése egységesnek tűnik az általam megvizsgált egész hagyományterületen, és – az egyéb eltérések ellenére

⁷ http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/hu/yoiks/HAS_Y_Nun29

is – a jójka szerkezetében megbúvó, azonos alapokon nyugvó formai gondolkodásmódról tanúskodik. A három terület közötti közös tartományt képviselő jójkaszerkezet-típusok (**a b a c** és **a b a**) gyakoriságának szélesebb övezetbeli felmérése további vizsgálatokat igényel.

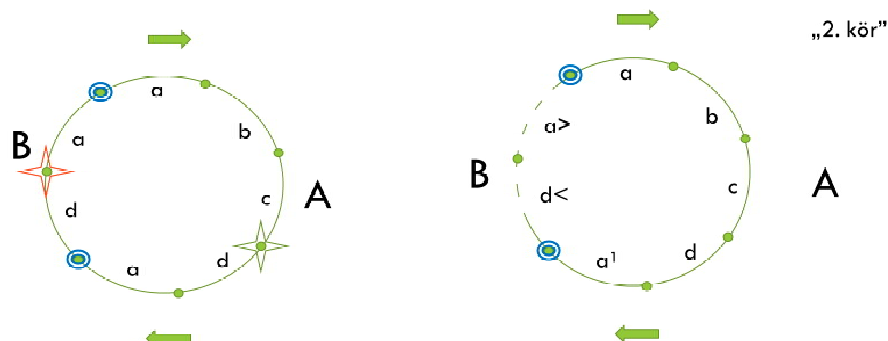
A táblázatos megoldás mellett néhány kottához körábrák is csatlakoznak. Ezek, azon túlmenően, hogy jól szemléltetik a dallam ciklikusságát, azaz a motívumok ismétléses vagy ciklikus permutáció szerinti kapcsolódását, alkalmasabbak az éneklés kezdő- és végpontjainak ábrázolására, vagy a szünetek, illetve a „szünetfunkciók” megjelenítésére. Furcsa helyen – például egy motívumon, egy szövegszón belül – megjelenő szünetet előidézhet egy levegővétel (mert rossz helyen fogyott el az énekes levegője), a számi jójkák szerkezetileg nem indokolható szünetei esetében azonban nem ez a helyzet. Gyakran megtörténik, hogy a szünet csak a hangzó éneklés szempontjából szünet, mert amikor véget ér, a dallam már egy későbbi helyen folytatódik, vagyis a szünet ideje alatt az énekes „fejben” folytatja a jójkát. A körábrákon szaggatott vonal jelzi az ilyen szakaszokat (ld. lentebb a 2. körábrát). A táblázatokban a dupla zárójelbe tett, motívum jelez egy ilyen (nem hangzó, de a dallamszerkesztésből mégsem kimaradó) funkciójú szünetet. A szünet más esetekben egyszerűen megállítja a dallamot, mintha leállna a körhinta, majd ugyanattól a ponttól indul tovább. A szünetnek a prozódia szándékos megtörésében is lehet szerepe.⁸

A körábrákon alkalmazott jelölések és a HAS_Y_Nun10 jelzetű dallam grafikus transzformációja:

	A motívumok körforgásának iránya
	A makrostruktúra határai
A, B	A makrostruktúra részei
	A mezostruktúra határai

⁸ A nunnaneni jójkák tanulmányozásának egyik eredménye a prozódiai anomáliák kimutatása. Számos esetben igazolódott, hogy éneklés közben a nyelv hangsúlyozási követelményei egyáltalán nem érvényesülnek. Arról van szó, hogy a zeneileg és ritmikailag is hangsúlyos hangok nem illeszkednek a természetes beszéd hangsúlyos helyeihez, ugyanakkor a hosszabban kitartott, illetve nyomatékos énekhangra a természetes beszédben hangsúlytalan szótagot énekelnek. A jelentéses szövegrészek rendkívül alacsony aránya mellett a szövegkitöltő panelek használata segíthetné a hangsúlyok helyes elhelyezkedését, azonban nem ez történik. Az esetek jelentős részében a panelek inkább elmozdítják a hangsúlyokat onnan, ahová „kíváncsnának” (<http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/hu/researchResults/prosodicAnomalies>).

a, b, c, d	A mezostruktúra motívumai
	Az éneklés kezdő- és végpontja (az adott előadástól függően lehet ugyanazon a ponton és különböző helyeken egyaránt)

A mélyszerkezeti elemzés csupán rövid ízelítőt ad abból a sok-sok, még feltárássra váró értékes információból, amelyet magukban hordoznak ezek a dallamok. Akárcsak minden nyelv, a zene is kisebb egységekre, elemekre osztható, melyek meghatározott törvények szerint kapcsolódnak egységes rendszerré. Az elemek különböző összekapcsolódási módja különféle információkat hordoz. Az egyszerűnek tűnő számi jojkákból látszólag kevés törvényszerűség olvasható ki, viszont a felszín alá tekintő alapos vizsgálódás igazolja egy saját szabályrendszerre szigorúan építő zenei tradíció meglétét. Az itt bemutatott logikai elemző módszer egy lehetőség az eddig még rejtve maradt, stílusbeli törvényszerűségek feltárására a számik énekes hagyományában. Segítségével egy-egy terület jojkahagyományára jellemző egységes alapstruktúrák, szintaktikai szabályok rajzolódtak ki, melyek a továbbiakban a zenei hagyománytérkép finomabb felosztásában is szerepet játszhatnak.

4. A honlap fejlesztésével kapcsolatos tervek

Bár a honlapon bemutatott vizsgálat elméleti és módszertani kereteit, eredményeinek egy részét már publikáltam angolul, és nemzetközi konferenciákon is ismertettem, nagyon fontosnak tartom, hogy szélesebb körben, és alaposabban megismerjék a magyar kutatók munkáját. Ez az adatbázis azt is lehetővé teszi, hogy az általam kidolgozott elemzőmódszereket kipróbálják

más archívumok anyagán is. Tehát az eddigi online adatbázisokkal ellentétben nemcsak hanganyagot, kottákat, képeket és esetleg a tudományos eredményeket bemutató publikációkat teszünk hozzáférhetővé, hanem elemzési módszert is kínálunk. Más archívumok azonos programmal átitrt digitális kottáin is ki lehet majd próbálni. Bár korábban több archívum anyagán is teszteltem a mélyszerkezetet feltáró elemzéseket, a későbbi kutatások szempontjából nagyon fontos lenne, ha kirajzolódna ezek érvényességi tartománya mind időben (azaz, hogy régebbi vagy kortárs anyagban mutatkozik-e lényegesebb eltérés), mind pedig földrajzi értelemben. Egyeztetések már eddig is történtek a további együttműködésről, például Ola Graff-fal, a tromsøi The Arctic University of Norway professzorával, és az oului Giellagas intézet munkatársaival is, Marko Joustéval és Markus Juutinennel. Mindkét intézmény képviselői biztosítottak arról, hogy a hasonló zeneelméleti és szövegkutatásokról nem tudnak, tehát a magyar adatbázis publikálásával több, a nemzetközi jójakutatásban is unikális, úttörő jellegű elméleti-módszertani alapvetést és eredményt adunk közre.

Ola Graff-fal, Budapest, 2018. 06. 18.⁹

A finnországi Számi Parlament volt elnökével, Klemetti Näkkäljärvi kulturális antropológussal és a Sibelius Akadémián végzett, a számi politikai és zenei életben is nagyon aktív Anna Näkkäljärvi-Länsmannal már konzultációk folynak egy, az adatbázis anyagára és módszereire épülő workshop közös megszervezéséről, amelyre meghívnanánk a skandináviai számikutatókat és népzene kutatókat.

⁹ A szerző fotója.

Anna Näkkäljärvi-Länsman

Klemetti Näkkäljärvi¹⁰

Mindezeken túl nagyon fontosnak tartom, ahogy a hagyomány művelőihöz, a számikhoz is eljussanak ezek a dallamok, és mindaz, hogyan gondolkodik erről a hagyományról egy magyar kutató. Remélem, hogy tőlük is kapok majd visszajelzéseket, és egyfajta online terepmunka is kibontakozhat az adatbázis kapcsán. Több jojkaénekesnek írtam az adatbázisról, Wimme Saarinak, Sofia Jannoknak, Ulla Pirttijärvinek, Niillas Holmbergnek, Ingá-Máret Gaup-Juusónak, Sara Margharete Oskalnak, valamint Niko-Mihkál Valkeapäänek, és közülük már többen jelezték, hogy készek az együttműködésre.

Irodalom

- Aikio, Samuli – Kecskeméti István – Kis Zoltán 1972: Lappische Joiku Lieder aus Karasjok gesungen von Anders Ivar Guttorm. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Itkonen, Toivo Immanuel 1948: Suomen lappalaiset vuoteen 1945. 2. osa. Söderström, Porvoo.
- Launis, Armas 1908: Lappische Juoigos-Melodien. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsingfors.
- Saastomoinen, Ilpo 1994: Rytmikaava-ajattelu saamelaismusiikin hahmosmallina. Jyväskylän Egyetem, Jyväskylä. [Kézirat.]
- Szomjas-Schiffert György 1996: Lapp sámánok énekes hagyománya. Akadémiai Kiadó, Budapest.

¹⁰ A képek forrása: <http://annamaret.fi/>, <https://www.ulapland.fi/news/Klemetti-Nakkalajarvi-tutkijatohtoriksi-Lapin-yliopistoon-/mahebd4d/4b3a9f0e-25a4-4252-9b6b-521397b078bb>

- Tamás Ildikó 2003: Szöveg helyettesítő-, kitöltő és kiegészítő panelek használata lapp jojkaszövegekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 301–313.
- Tamás Ildikó 2012: Nyelvészeti módszerek alkalmazási lehetőségei a szövegfolklorisztikában és a prozódiai kutatásokban: számi jojkaszöveg-elemzések. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 269–284.
- Tamás Ildikó 2013: „Few words are sung in it” – Questions of Methodology in Studying Sámi Yoik Texts. In: Kajsa Andersson (red.), *L’Image du Sápmi: études comparées* 2. Örebro University, Örebro. 236–260.
- Tamás Ildikó – Velősy Péter Kristóf 2018: Az adatbázis. <http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/hu>
- Tirén, Karl 1942: *Die Lappische Volksmusik*. Acta Lapponica 3. Stockholm.
- Vainio, Matti 1991: *A finn zene története*. Ethnica, Debrecen.

*

Old songs – new methods

Sámi yoik-archive with an interdisciplinary analysis

The lyrical folklore genre of the Sami (the yoik) has been studied since the beginning of the 20th century, but there are still no surveys that present the yoik through an interdisciplinary approach, as a linguistic, musical and social phenomenon. That is the task this website undertakes, based on the notes and sound recordings of Szomjas-Schiffert (1966) and the material of Ildikó Tamás’s fieldwork from 1999 and 2014. The analysis and elaboration of the yoik genre, which is difficult to describe through the general concept of folksong, requires the use of several new theoretical and methodological solutions. The examination of yoik lyrics is a good example of this, as linguistic expressions that contain hardly any words found in a dictionary must be interpreted. We demonstrate that textual panels (small words without vocabulary meaning) can also be analysed as texts, as their use is regulated and can be described phonetically, morphologically and semantically. In most of the scholar literature dealing with the yoik tradition, the improvisational nature of the yoik is emphasized from a musical point of view. We want to reflex on this image with a contribution presenting a three-level structural analysis that confirms the regular deep structure of the yoik, as well as by developing a typology that stipulates three important stations, i.e., categories, on the broad spectrum of the transmission of tradition. The database includes the musical, folkloristic and linguistic treatment of the yoiks of Nunnanen (Finland). In addition to the scientific results, it also presents the methods developed during the examination of the corpus, thus providing a toolkit for further possible analyses that can be used on the yoik material of other archives.

ILDIKÓ TAMÁS